

APPELBAUM, A.: *Gulag – Dějiny*. P. DOBROVODSKÝ a J. ŠEVČÍK (edd.) – Praha – Plzeň, BETA, 2004, 606 s. (T. KLUBERT)

Slovo Gulag bolo pôvodne akronymom ruského názvu *Glavnoje upravlenije lagerej* (Hlavná správa táborov). Označovalo inštitúciu, ktorá riadila obrovský komplex pracovných, tranzitných, trestných, kriminálnych, politických a detských táborov, rozosiatych po celom území niekdajšieho ZSSR. Časom sa však stalo synonymom celého procesu sovietskeho väzenského systému. Zahŕňalo v sebe zatknutie, vyšetrovanie, transport, nútené práce, rozpad rodín, stratu ľudskej dôstojnosti, vyhnanstvo a nezriedka aj smrť. Do širšieho povedomia svetovej verejnosti vstúpili komunistické lágre v roku 1972, keď popredný ruský spisovateľ Alexander Solženicyn publikoval rozsiahlu prácu *Súostrovie Gulag*. Po rozpade červeného impéria ju nasledovali desiatky ďalších štúdií a pamätí bývalých väzňov. Napriek tomu sa dodnes nájdú milióny ľudí, a to nielen v krajinách bývalého východného bloku, ktorí by najradšej popreli, že sovietske koncentračné tábory vôbec existovali. A ak áno, tak boli určené výlučne pre zlodějov, vrahov, trockistov, fašistov, vlasovcov a ďalších zločincov. Prečo tak vehementne obhajujú, čo sa obhájiť nedá? Pretože na príkladoch hromadnej likvidácie nepohodlných jednotlivcov i celých skupín obyvateľstva sa dajú najlepšie porovnávať spoločné rysy dvoch najzvrátenejších ideológií v dejinách ľudstva: komunizmu a nacizmu.

Komplexné vedecké dielo o histórii Gulagu na našom knižnom trhu až doposiaľ chýbalo. Túto medzeru nedávno zaplnil český preklad knihy americkej publicistky Anne Appelbaumovej, zostavený na základe dôkladného štúdia odbornej a memoárovej literatúry, archívnych prameňov i autorkiných vlastných historických výskumov. V úvodnej časti nazvanej *Zrod Gulagu* (s. 35 – 128) autorka mapuje obdobie rokov 1917–1939. Prvý koncentračný tábor vznikol sotva pol roka po boľševickom prevrate, konkrétne 4. júna 1918, a bol určený pre zajatých českých legionárov. Krátko nato, v auguste 1918, prikázal V. I. Lenin v telegrame adresovanom komisárom v Penze rozpútať „*masový teror proti kulakom, kňazom a bielogvardejcom*“, ktorí „*mali byť zatvorení do zvláštnych koncentračných táborov...*“ (s. 39). Podľa dekrétov sovietskej vlády z jari 1919 boli trestanecké lágre pre minimálne 300 osôb zakladané v každom oblastnom hlavnom meste. Už vtedy sa objavila známa požiadavka *chozraščotu*, čiže úplného samofinancovania táborov, ktoré malo byť dosiahnuté využitím väzňov na nútených prácach.

Po skončení ruskej občianskej vojny boli koncentračné tábory zrušené, čo však neznamená, že teror proti odporcom boľševického režimu skončil. Represálie postihovali hlavne členov zakázaných politických strán, tzv. bývalých ľudí (šľachticov, podnikateľov, cárskeho úradníkov, dôstojníkov a pod.) a v neposlednom rade veriacich všetkých vyznaní, ktorí sa odmietali prispôsobiť oficiálnej ateistickej ideológii. Potreba dôkladnej izolácie

politických „zločincov“ viedla v roku 1923 ku vzniku „tábora zvláštneho určenia“ na Soloveckých ostrovoch v Bielom mori. Uväznení „kontrarevolucionári“ tam boli „*predmetom sadizmu a bezdôvodného mučenia takého druhu, aký sa v Gulagu zriedka vyskytoval v neskorších rokoch...*“ (s. 51).

Kvantitatívny rozmach sovietskych pracovných a trestných táborov je spojený s „rokom veľkého prelomu“ 1929, keď komunistický diktátor J. V. Stalin vyhlásil program premeny zaostalého agrárneho Ruska na priemyselnú veľmoc. Financie potrebné na uskutočnenie svojho megalomanského plánu chcel získať poštátnením majetku súkromne hospodáriacich roľníkov. Odporcov kolektivizácie deportovali sovietske bezpečnostné orgány do vyhnaneckých osád, alebo do gulagov, kde v neľudských podmienkach budovali továrne, cesty a železnice, stínali stromy a ťažili nerastné suroviny. Najznámejším symbolom otrockej práce však bola stavba Bielomorského kanála v rokoch 1931–1933, ktorá si vyžiadala okolo štvrt' milióna ľudských životov.

Ďalšia vlna rozrastania Gulagu je spojená s tzv. veľkou čístkou v druhej polovici 30. rokov, keď Stalin v rámci upevňovania svojej moci zlikvidoval väčšinu starých bolševických kádrov. Mnoho bývalých papalášov skončilo na popravisku alebo v táboroch, do ktorých predtým tak horlivo posielali druhých. Ako však A. Appelbaumová správne podotýka, drvivú väčšinu obetí represíí tvorili nestraniční. Hromadné zatýkanie bolo potrebné už z toho dôvodu, že životnosť radového *zeka* (väzňa) v lágroch za polárnym kruhom nepresahovala jeden mesiac. Kolotoč väzenskej mašinerie sa preto musel krútiť čoraz rýchlejšie. Kým v roku 1930 bolo v gulagoch 179 000 osôb, v predvečer druhej svetovej vojny ich počet dosiahol takmer dva milióny. Napriek obrovskému prílivu väzňov však produktivita práce v táboroch nestúpala, ale naopak, prudko klesala. Medzi trestancami bolo totiž obrovské množstvo žien, detí, starcov a invalidov. Aj náklady na obživu a stráženie väzňov neustále prevyšovali hodnotu vyprodukovaných tovarov. Situácia sa príliš nezmenila ani po novembri 1938, keď správa táborov prešla do rúk ambiciózneho Lavrentija Beriju. S jeho menom je však spojený vznik zvláštnych dielní a laboratórií pre uväznených vedcov, ktoré vošli do dejín Gulagu pod názvom *šarašky* (ulievárne). Z ich najznámejších „obyvateľov“ stačí spomenúť leteckého konštruktéra Andreja Tupoleva, projektanta raketových motorov Valentina Gluška a otca sovietskej kozmonautiky Sergeja Koroľova.

V druhej časti knihy *Život a práca v táboroch* (s. 129 – 360) sa A. Appelbaumová zameriava na „dejiny každodennosti“ Gulagu. Od zatknutia, cez výsluchy, súdy a deportácie v dobytých vagónoch, cez ubytovanie, stravovanie a pracovný režim až po umieranie a smrť. Autorka si takisto všíma národnostné pomery v táboroch, vzťahy medzi politickými väzňami a kriminálnikmi, postavenie dozorcov, vzbury a úteky. Obzvlášť otrasný obsah má kapitola venovaná ženským a detským väzňom. Čitateľovi sa priam vnucuje záver, že

celý systém Gulagu bol zameraný na zničenie ľudskej dôstojnosti a totálnu premenu nezávislého individua na anonymné koliesko obľudnej mašinérie v štýle Orwelovho „1984“. Sovietska realita však prekonávala aj tie najdesivejšie vízie.

Tretia časť *Vzostup a pád táborového priemyslu* (s. 361 – 480) je venovaná obdobiu rokov 1940–1986. Príchod druhej svetovej vojny a prvej vlny sovietskej expanzie do strednej Európy znamenal ďalšie rozširovanie Gulagu. *„Zatýkanie na novookupovaných územiach začalo okamžite po sovietskom vpáde do východného Poľska, a pokračovalo po nasledujúcich inváziách do Rumunska a pobaltských krajín. Ciele NKVD boli jednak bezpečnostné – chcel zabrániť vzburám a vzniku piatych kolón –, tak sovietskačnén, a zameral sa preto na ľudí, od ktorých sa dalo očakávať, že budú sovietskemu režimu vzdorovať.“* (s. 369). Len z poľského územia putovalo do Gulagu za necelé dva roky 108 000 ľudí a 320 000 ďalších skončilo vo vyhnaneckých osadách na ďalekom severe a v Kazachstane. Po nacistickom vpáde do ZSSR sa deportácie rozšírili na celé národy, ktoré boli obvinené z „kolaborácie“ s nepriateľom: povozľských Nemcov, krymských Tatárov, Kalmykov, Čečencov, Ingušov a ďalších. Mnohí z nich neprežili krutosti deportácií, alebo pomreli vo vyhnanstve na následky zimy, hladu a epidémií. Stačí poznamenať, že populácia krymských Tatárov sa do roka 1949 stenčila na polovicu. O tejto obľudnej genocíde, ktorá sa dá porovnať len s nacistickým holokaustom a výčinmi Červených Khmérov, však učebnice dejepisu mlčia.

Keď sovietske vojská v roku 1944 opäť vstúpili do strednej Európy, nasledovala nová vlna masového teroru. Zatýkaniu a deportáciám sa nevyhlo obyvatelstvo žiadnej krajiny „oslobodenej“ Červenou armádou. Nemožno však zabúdať ani na násilné repatriácie sovietskych občanov a bielogvardejských emigrantov, ktorých do Stalinových rúk vydali západní Spojenci. Vďaka týmto prírastkom sa počet väzňov Gulagu po skončení vojny nezmenšil, ale naopak, dosiahol svoj vrchol. *„Podľa oficiálnych štatistík bolo k 1. januáru 1950 v táboroch a kolóniách Gulagu 2 561 345 väzňov – o milión viac ako päť rokov predtým, ...“* (s. 401).

Úpadok Gulagu je spätý so smrťou Stalina v marci 1953, ale príznaky jeho rozkladu sa dali sledovať už dlho predtým. Nová generácia väzňov, často vojnových veteránov, sa totiž nedala zlomiť a ponižovať tak ľahko ako ustráchané obeť čistiek z 30. rokov. Na neznesiteľné podmienky reagovali zabíjaním udavačov, štrajkami i ozbrojenými vzburami, ktoré sa z roka na rok stupňovali. V lete 1954 už bolo celému sovietskemu vedeniu jasné, že tábory nie sú výnosné, a začalo s postupným prepúšťaním väzňov. K úplnému zrušeniu gulagov došlo po XX. zjazde strany, no len málokto z bývalých zekov sa dočkal rehabilitácie. Komunistická strana nemohla otvorene priznať, že sa dopustila toľkých chýb a že krajinu od novembra 1917 „neriadila legálna vláda, ale tlupa gangstrov“, ako to výstižne zhodnotil člen Stalinovho politbyra

Anastaz Mikojan (s. 441). Nikto sa tiež nestaral o to, kde budú prepustení väzni bývať a pracovať. Najhoršia však bola všeobecná ignorancia. Väčšina rodinných príslušníkov a priateľov obetí Gulagu sa vôbec nezaujímal o ich prežitky. Všetci chceli, aby sa na tábory čo najrýchlejšie zabudlo.

Éra masového teroru v ZSSR sa síce v roku 1956 skončila, ale prenasledovanie nepohodlných ľudí pokračovalo. Nadobudlo len rafinovanejšie formy. Odporcovia režimu bývali často odsudzovaní za vykonštruované kriminálne zločiny, zatváraní do špeciálnych psychiatrických liečební (*psichušiek*), alebo držaní v domácom väzení. Ani trestanecké tábory úplne nezmišli. Podľa zistení organizácie Amnesty International zostali v ZSSR dve zariadenia tohto druhu. Jedno sa nachádzalo južne od Moskvy v Mordovii a druhé v Perme na západnom úpätí Uralu. Ako A. Appelbaumová správne podotkla, skutočný koniec Gulagu nastal až po všeobecnej amnestii pre politických väzňov na konci roka 1986. Žiaľ, zabudla dodať, že k tomuto rozhodnutiu nedospel vtedajší sovietsky vodca Michail Gorbačov sám od seba. Urobil tak až pod tlakom skutočného hrobára komunizmu – amerického prezidenta Ronalda Reagana.

V epilógu knihy, nazvanom príznačne *Pamät'* (s. 481 – 491), poukazuje autorka na postoj obyvateľstva Ruska a niektorých štátov bývalého sovietskeho bloku ku komunistickým zločinom. V záverečnom *Dodatku* (s. 492 – 498) sa pokúša vyčíslíť celkové množstvo väzňov Gulagu. Uvádza, že podľa oficiálnych sovietskych štatistík prešlo v rokoch 1929–1953 trestaneckými tábormi a kolóniami okolo 18 miliónov ľudí a 2 749 163 v nich zomrelo. A. Appelbaumová však toto číslo právom považuje za skreslené, pretože nezahŕňa ľudí, ktorí zahynuli pri vyšetrovaní, deportáciách, alebo krátko po prepustení, prípadne boli popravení z „nepolitických“ príčin. Napr. tisícky poľských dôstojníkov zmasakrovaných v Katyni a ďalších popraviskách.

Úplne na záver možno dodať, že kniha *Gulag – Dějiny* je veľmi pôsobivým dielom, ktoré zrozumiteľnou formou a v plnej nahote demaskuje najstrašnejšie zločiny sovietskeho režimu. Pripomína pamiatku miliónov nevinných obetí komunizmu a poskytuje inšpiráciu pre všetkých, čo hľadajú historickú pravdu.

*

PLACHÝ, J.: Případ Fritz. (Válečný zločinec Max Rostock jako agent StB). SEŠITY Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu č.5. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2002, 112 s. (T. GERBOC)

Za posledných pätnásť rokov stúpol záujem o diela, ktoré opisujú činnosť komunistickej strany, resp. predstaviteľov bývalého režimu v Československej republike. Pred rokom 1989 sa samozrejme nesmel o podobných témach písať